فصلنامهٔ علمی دیدگاه‌های حقوق قضائی
مقالهٔ پژوهشی، دورهٔ ۲۷، شمارهٔ ۹۹، پاییز ۱۴۰۱، صفحات ۱۰۱ تا ۱۲۶
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۱۸

اثر سوءنیت عامل زیان بر شروط قابلیت پیش‌بینی و مستقیم بودن ضرر

| **محسن اسماعیلی*** | دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

| **محمد نصیری** | دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

با فرض شرطیت قابلیت پیش‌بینی و مستقیم بودن ضرر در مسئولیت مدنی، هرگاه عامل زیان در زمان ارتکاب فعل زیان‌بار، سوءنیت داشته باشد، در رابطه با میزان مسئولیت او از جهت محدود بودن به خسارت‌های پیش‌بینی شده و مستقیم می‌توان تردید کرد. این مقاله با بهره‌گیری از حقوق تطبیقی و با روش کتابخانه‌ای در مقام رفع چنین تردیدی با رویکرد توصیفی و هنجاری است. در این موارد، در حقوق فرانسه و مصر (در مسئولیت مدنی ناشی از نقض قرارداد) و حقوق انگلیس، عامل زیان باید خسارات پیش‌بینی نشده را نیز جبران کند. در رابطه با مبنای این دیدگاه، به تبدیل مسئولیت، کیفر خصوصی عامل زیان، رجعت به اصل جبران کامل خسارت و التزام به اخلاق اشاره شده است. علاوه‌بر این، در برخی نظام‌های حقوقی مانند کامن‌لا، لزوم مستقیم بودن ضرر درصورتی شرط است که خوانده قصد اضرار نداشته باشد. در رابطه با مبنای این امر، به قاعده «نتایج عمدی هیچ‌گاه دور نیست» و عقل سلیم استناد شده است. به‌نظر می‌رسد این دو دیدگاه در حقوق ایران، با وجود فقدان نص در این باره، به استناد اخلاق، عقل، بنای عقلا و انصاف قابل‌پذیرش است، مشروط بر اینکه ضرر وارد شده مرتبط با فعل زیان‌بار باشد. همچنین می‌توان فرض کرد، نتایجی که عرفاً قابل پیش‌بینی نیستند؛ خوانده بدخواه، آن‌ها را پیش‌بینی می‌کرده است و نتایج عمدی غیرمستقیم نیز مستقیم به‌شمار می‌آیند؛ زیرا بر متقلب، کینه‌توز و بدخواه باید سخت گرفت و او را مسئول پیامدهای آن دانست.

واژگان کلیدی: ضرر بلاواسطه، قصد اضرار، اخلاق، انصاف، جبران خسارت.

مقدمه

با مطالعه قواعد مسئولیت مدنی در نظام‌های حقوقی این نتیجه به‌دست می‌آید که اصولاً سوءنیت عامل زیان تأثیر و نقشی در مسئولیت مدنی ندارد. یکی از دلایل این امر ممکن است هدف اصلی

* نویسندهٔ مسئول؛ ***Email:*** esmaeili1344@ut.ac.ir

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

مسئولیت مدنی (جبران خسارت)، طبع حکم وضعی آن و جدایی حقوق مسئولیت مدنی از حقوق کیفری که در آن، اصولاً سوءنیت یکی از عناصر جرم را تشکیل می‌دهد، باشد. به همین دلیل در تألیفات مسئولیت مدنی کمتر از نقش و آثار سوءنیت سخن به‌میان آمده است. حتی نظریه‌پردازان «عدالت ترمیمی» نیز با وجود تأکید بر مبانی اخلاق حقوق مسئولیت مدنی و اهمیت الزام عاملان زیان به جبران خسارت‌های وارده، توجه اندکی به اعمال زیان‌بار عمدی بذل نموده‌اند. آن‌ها برای جبران خسارت‌های غیرعمدی در انتخاب بین مسئولیت مبتنی بر سهل‌انگاری یا مسئولیت محض، مسحور ملاحظات اخلاقی شده‌اند، ولی تمایلی برای توجه به این موضوع که آیا مسئولیت مدنی به اندازه کافی و مؤثری به جدی‌ترین آسیب‌های ناشی از افعال زیان‌بار عمدی و غیراخلاقی پاسخ می‌دهد یا خیر، را ندارند (چامالاس و ریگینز، ۱۳۹۹: ۱۱۷).

با وجود این، از نقش و آثار استثنایی سوءنیت در مسئولیت مدنی نباید غافل ماند. یکی از آثار استثنایی سوءنیت عامل زیان که در برخی نظام‌های حقوقی پذیرفته شده، در رابطه با شرط قابل پیش‌بینی و مستقیم بودن ضرر است. توضیح اینکه طبق این دیدگاه، هرچند اصل بر این است که خسارت باید قابل پیش‌بینی باشد و مستقیماً یا بلاواسطه از فعل زیان‌بار ناشی شده باشد؛ ولی این اصل نسبت به شخصی که با سوءنیت به دیگران خسارت وارد می‌کند، با تخصیص مواجه شده است. بنابراین، عامل زیان مذکور، باید خسارت‌های پیش‌بینی نشده و غیرمستقیم را نیز جبران کند. در حقوق ایران، در قوانین و رویه قضایی چنین استثنایی دیده نمی‌شود. به همین دلیل، هدف از نوشتن این مقاله، امکان‌سنجی پذیرش دیدگاه تخصیص قاعده کلی لزوم شرط قابل پیش‌بینی و مستقیم بودن خسارت به‌واسطه سوءنیت عامل زیان و محدود شدن این شروط به عاملان زیان فاقد سوءنیت در حقوق ایران است.

بنابراین، پرسش‌هایی که در این نوشتار مطرح می‌شود چنین است: درصورتی‌که عامل زیان سوءنیت داشته باشد، چه تأثیری بر شرط مستقیم و قابل پیش‌بینی بودن خسارت دارد؟ با فرض اینکه سوءنیت مذکور بر شرط مستقیم و قابل پیش‌بینی بودن ضرر اثر داشته باشد، به‌نحوی‌که با وجود سوءنیت، اعمال این دو شرط لازم نباشد، مبنای این اثر چیست؟

یافتن پاسخ برای این پرسش‌ها کار آسانی نیست؛ زیرا در بادی امر به پرسش نخست می‌توان چنین پاسخ داد، سوءنیت عامل زیان هیچ تأثیری بر شرط مستقیم و قابل پیش‌بینی بودن خسارت ندارد؛ زیرا عموم و اطلاق ادله لزوم این دو شرط بر این امر دلالت دارند.

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

پرسش دوم نیز با این پاسخ مواجه است: به‌نظر می‌رسد اخلاق ایجاب می‌کند که بر شخص دارای سوءنیت سخت گرفته شود و احکام شخص با حُسن‌نیت با او یکسان انگاشته نشود. بنابراین، شخص با سوءنیت باید بار مسئولیت خسارت‌های غیرمستقیم و پیش‌بینی نشده را نیز به دوش بکشد.

با وجود این، هریک از این پاسخ‌ها را می‌توان با بررسی کنار نهاد. شایان ذکر است، در حقوق تطبیقی این بحث بیشتر در مسئولیت قراردادی مطرح شده است. با وجود این، چنانچه در این نوع مسئولیت، سوءنیت بر شرط قابلیت پیش‌بینی و مستقیم بودن ضرر اثر داشته باشد، اصولاً این امر در مسئولیت قهری نیز به‌دلیل داشتن وحدت بنیادی با مسئولیت قراردادی قابل‌پذیرش خواهد بود (صفایی و رحیمی: ۱۳۹۵: ۹۵-۹۶). به هرحال، برای پاسخ دادن به پرسش‌های مذکور، در این مقاله با روش کتابخانه‌ای تلاش می‌شود؛ به‌ترتیب، مفهوم سوءنیت در مسئولیت مدنی؛ سوءنیت عامل زیان و شرط قابل پیش‌بینی بودن ضرر و سرانجام، سوءنیت عامل زیان و شرط مستقیم بودن ضرر بررسی شود.

۱- مفهوم سوءنیت در مسئولیت مدنی

شناخت مفهوم اصطلاحی هر واژه‌ای ارتباط نزدیک با مفهوم لغوی آن دارد. بنابراین، در این نوشتار به‌ترتیب مفهوم لغوی سوءنیت و مفهوم اصطلاحی آن در مسئولیت مدنی بررسی می‌شود.

۱-۱- مفهوم لغوی سوءنیت

سوءنیت ترکیبی از واژه «سوء» که در لغت به‌معنای بدی و «نیت» به‌معنای قصد است (طهرانی، ۱۳۹۰: ۴۴۹ و ۷۷۹). بنابراین می‌توان گفت که سوءنیت در لغت به‌معنای قصد بد (بدخواهی) است. در نظام‌های مختلف حقوقی با عناوین متعددی به‌کار رفته است: برای مثال، در ماده ۸۲۳ قانون مدنی آلمان، لفظ «از روی نقشه[1]» و در قانون تعهدات سوئیس دو واژه «عمد[2]» و «قصد» به‌طور مترادف آمده است (امیری قائم‌مقام، ۱۳۸۵: ۱۹۳).

در فرهنگ حقوقی کامن‌لا اصطلاح سوءنیت[3]، متضاد حُسن‌نیت و به‌طورکلی دربردارنده و متضمن یک فریب واقعی و سودمند است یا یک برنامه و طرحی برای گمراه کردن و فریب دادن دیگری یا غفلت، قصور و مسامحه در انجام برخی تکالیف قانونی یا تعهدات قراردادی و یا امتناع از انجام دادن آن‌ها است و این امر ناشی از اشتباهی صادقانه نسبت به حق یا تکلیف نیست، بلکه ناشی از انگیزه‌های شیطانی است (Black, 1968: 176). سوءنیت به‌معنای ارتکاب عمدی یک فعل

1. Vorsazlich
2 . Intention, dol
3. Bad faith, insincerity, evil intention, evil will, malice

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

نادرست یا غیرقانونی بدون توجیه یا عذر موجه همراه با قصد ایراد صدمه یا ضرر یا تحت شرایطی که قانون دلالت بر یک نیت شیطانی خواهد داشت (Black, 1968: 1109).

در قانون مدنی فرانسه واژه سوءنیت[1] چندین بار به‌کار رفته است (برای مثال، ماده ۸۰۱ مصوب ۱۸۰۴؛ مواد ۶-۱۲۳۱، ۴-۱۳۰۳، ۲-۱۳۵۲، ۷-۱۳۵۲ مصوب ۲۰۱۶).

به اعتقاد برخی فرهنگ‌نویسان، سوءنیت «حالت نفسانی کسی که عملی را مرتکب می‌شود و علم به جهات فساد عمل خود (چه از نظر مدنی و چه از نظر کیفری) دارد؛ مانند متصرف با سوءنیت؛ مانند کسی که مال مسروق را با علم به وضع آن بخرد و عمل کیفری را با وجود نهی قانون از آن مرتکب شود.» (جعفری‌لنگرودی، ۱۴۰۰: ۷۶۰).

۲-۱- مفهوم اصطلاحی سوءنیت در مسئولیت مدنی

در قوانین مربوط به مسئولیت مدنی ایران واژه «سوءنیت» تعریف نشده است. با وجود این، در برخی مواد قانونی مانند ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، مواد ۳۰۱، ۳۲۸، ۳۳۵ قانون مدنی، ماده ۵۱۵ قانون آئین دادرسی مدنی واژه‌های «عمداً»، «عمد» آمده است که نویسندگان و بسیاری از آرای قضایی (ازجمله دادنامه شماره ۹۱۰۹۹۷۰۲۷۰۱۰۰۷۳۱، مورخ ۱۳۹۱/۰۶/۲۰، صادره از شعبهٔ ۵۶ دادگاه تجدیدنظر استان تهران) از آن به تقصیر عمدی یاد می‌کنند و برخی در رابطه با مفهوم آن معتقدند: «تقصیر وقتی عمدی است که شخص به قصد اضرار به دیگری مرتکب شود ... در تقصیر عمدی هم کار ناشایسته به عمد انجام می‌شود و هم نتیجه حاصل از آن کار مقصود و انگیزه مرتکب است» (کاتوزیان، ۱/۱۳۹۲ (الف): ۳۶۹). مشابه این تعریف را نیز دیگران مطرح کرده‌اند (حسینی-نژاد، ۱۳۸۹: ۴۱). برخی نیز معتقدند: «تقصیر عمدی، تقصیری است که همراه با سوءنیت و قصد اضرار به دیگری باشد...» (حیاتی، ۱۳۹۲: ۱۶۰).

از طرف دیگر، گاهی نیز نویسندگان در برخی مصادیق از واژه سوءنیت استفاده می‌کنند. برای مثال، یکی از شارحان قانون مدنی، در مقام شرح بند نخست ماده ۳۰۸ قانون مدنی می‌نویسد: «عدوان در غصب حقیقی به‌همراه سوءنیت غاصب است ...» (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۹۱: ۲۴۸)، ولی تعریف جامعی از آن ارائه نداده‌اند. رویه قضایی نیز همین وضع را دارد. بنابراین در حقوق ایران، سوءنیت فاقد حقیقت قانونی است. در آثار محققان و نیز رویه قضایی تعریف جامعی از آن یافت نشد.

1. Mauvaise foi

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

از آنجا که در حقوق کامن‌لو، ازجمله انگلستان، در رابطه با سوءنیت در حقوق خطاها آثار مهمی نوشته شده است و با عنایت به عمل‌گرایی بودن این نظام حقوقی، مفهوم سوءنیت در حقوق انگلستان نیز مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

در این باره یکی از محققان نوشته است: درحال حاضر، بدیهی است که هیچ مفهوم ثابت و معینی از سوءنیت در هیچ‌یک از موجبات ضمان وجود ندارد، درحالی‌که این امر خوشایند نیست و اصل حاکمیت قانون که ایجاب می کند به پرونده های مشابه باید به‌طور یکسان رسیدگی کرد به مفهوم سوءنیت نیاز دارد (Murphy, 2019: 6-7)، به همین دلیل، در رویه قضایی انگلستان؛ چهار مفهوم اصلی از سوءنیت ارائه شده است.[1] برای مثال، به‌عنوان نخستین تعریف، در پرونده هیکس در مقابل فاکنر[2]؛ اظهارنظر شده که سوءنیت به‌معنای این است که شخصی نسبت به دیگری اقدامی را با انگیزه بدخواهی یا از سر خصومت انجام دهد.

معنای دوم سوءنیت که در برخی از پرونده‌ها[3] به آن اشاره شده چنین است: قصد انجام یک عمل غیرقانونی به‌منظور اضرار به غیر.

تعریف سوم سوءنیت در آرای قضایی انگلیس چنین است: ارتکاب عملی که دارای دلیل موجه (معقول یا محتمل) نباشد. این تعریف ظاهراً در دعوای میچل علیه جنکینز[4] مطرح شده است. تعریف مزبور را دیوان عالی کشور نپذیرفته است. برخی محققان نیز در مقام رد آن استدلال کرده‌اند که نبود دلیل محتمل یا معقول لزوماً به‌معنای سوءنیت نیست هرچند گاهی این دو با یکدیگر هم‌پوشانی دارند. وانگهی، سوءنیت مرتبط با حالت ذهنی و روانی خوانده است، درحالی‌که فقدان دلیل معقول یک واقعیت تجربی در جهان است.

از سوءنیت تعریف چهارمی نیز در آرای قضایی انگلستان برای مثال در دعوای کواین علیه لیتِم[5] دیده می‌شود که عبارت است: سوءنیت به‌معنای انگیزه بد یا نادرست می‌باشد. انگیزه در واقع، دلیل انجام کار است. یکی از پیروان این نظر بر این باور است که در واقع، انگیزه بد و سوءنیت یکی بودند و به‌جای هم استفاده می‌شدند(Murphy, 2019: 8-9). با وجود این تعاریف، به اعتقاد برخی

---

۱. بارزترین واژه در آرای قضایی انگلستان، واژه «Malice» بوده که مترادف «Spite» یا «Ill- will» می‌باشد. بدخواهی (Spite) در حوزه مسئولیت مدنی، معادل تمایل ایراد ضرر به غیر از روی عدوات، کینه‌توزی و لج‌بازی به‌منظور ایجاد احساس رضایت خود یا مقابله با یک بی‌عدالتی شخصی است (Harrison, 20018, 1025).

2. Hicks v Faulkner (1878)

3. Mogul Steamship Co Ltd v McGregor, Gow & Co (1892)

4. Mitchell v. Jenkins (2013)

5. Quinn v Leathem (1901)

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

محققان، در حقوق انگلیس، سوءنیت در مسئولیت مدنی داراي دو معنی است: معنی نخست، انجام عمدی عمل خلاف است بدون دلیل موجهی؛ معنی دوم، اقدام به انجام عملی با انگیزه‌های نادرست و منظور از سوءنیت در مسئولیت مدنی معمولاً معنای دوم است (Cook, 2001: 9).

از آنجا که سوءنیت مقابل حُسن‌نیت است، فهم معنای حُسن‌نیت می‌تواند در روشن شدن معنای سوءنیت کمک شایانی کند؛ تعریفی از حُسن‌نیت در کتب فقهی دیده نشده است (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۹۵/ ۲: ۲۸۴).

به اعتقاد برخی محققان: «حُسن‌نیت[1] عبارت است از قصد، نیت و تصمیم به رفتار قانونی، درست، معقول، استاندارد و متعارف با دیگران؛ و سودای ضرر زدن به آن‌ها و کلاهبرداری نسبت به آنان و کسب منفعت و حق ناروا از آن‌ها را در سر نداشتن؛ و عزم بر اینکه شخص با دیگران همان‌طور که نسبت به خود می‌پسندد، رفتار کردن» (دیلمی، ۱۳۸۹: ۲۸۱).

در برخی فرهنگ‌های حقوقی کامن‌لا، در رابطه با حُسن‌نیت چنین ذکر شده است: قصد صادقانه مبنی بر عدم گرفتن سود نامعقول از شخص دیگر حتی از طرق قانونی و همچنین فقدان هرگونه اطلاعات، هشدار، منفعت و یا اعتقاد به اموری که موجب نامعقول یا گزاف شدن معامله می‌شود (Black, 1968: 852).

به‌نظر می‌رسد، سوءنیت را نمی‌توان معادل تقصیر عمدی به‌معنای قصد اضرار داشتن عامل زیان دانست؛ زیرا این معادل‌سازی جامع نیست؛ برای مثال، در برخی مصادیق سوءنیت مانند تدلیس؛ صرف قصد فریب برای تحقق آن کافی است و نیازی به قصد اضرار نمی‌باشد. بنابراین، یا باید سوءنیت را اعم‌از تقصیر عمدی دانست یا اینکه قلمرو تقصیر عمدی را توسعه داد و به موارد نیرنگ و تقلب بدون قصد اضرار نیز توسعه داد. مؤید لزوم این توسعه را می‌توان از عبارت‌های برخی محققان و آرای قضایی استنباط کرد. در این باره، یکی از حقوقدانان فرانسوی معتقد است: «اگر تقصیر از روی عمد صورت گرفته باشد، بدان تقصیر عمدی یا نیرنگ‌آمیز گفته می‌شود. در تعریف قصد می‌توان گفت که قصد، اراده‌ای است که خواهان نتیجه می‌باشد. در این صورت اراده مباشر، نه‌تنها عمل را، بلکه آثار زیان‌بار آن را نیز خواسته است ... با وجود این، قصد تقصیرآمیز، منحصربه قصد زیان‌رسانی نیست؛ زیرا ضرورت ندارد که خسارت، آن‌گونه که پیش آمده است خواسته شده باشد، بلکه کافی است که صرفاً هدف از آن، تأمین منفعت شخصی باشد. نمونه آن، رقابت نیرنگ‌آمیز می‌باشد که ممکن است هدف آن، گزند رساندن به رقیب نباشد، بلکه برای پراکندن مشتریان او ارتکاب یابد» (ژوردن، ۱۳۹۴: ۸۶)؛

1. Good Faith

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

به‌عنوان نتیجه می‌توان گفت: سوءنیت به‌معنای انگیزه بد اعم‌از داشتن انگیزه یا قصد اضرار به دیگران نیست. ولی از آنجا که در مسئولیت مدنی تحقق ضرر رکن است، بنابراین، اصولاً اعمال بدخواهانه باید منجربه ضرر شود تا بدخواه به جبران آن محکوم گردد. درنتیجه، قید مسئولیت مدنی می‌تواند مفهوم سوءنیت را تا حدودی مضیق کند. بر این مبنا و همچنین با لحاظ معنای حُسن‌نیت و فهم عرف، می‌توان گفت: سوءنیت عامل زیان در مسئولیت مدنی به‌معنای قصد، نیت و تصمیم به ایراد ضرر به دیگران از روی کینه‌توزی، عدوات و لجبازی و سایر انگیزه‌های نامشروع است. علاوه‌بر این، چنانچه شخصی قصد فریب، تقلب و تدلیس یا به‌طورکلی انگیزه نامشروع نسبت به دیگری داشته باشد و عمل او، منجربه ورود ضرر به او شود، حتی اگر مرتکب، قصد اضرار نداشته باشد، باید او را از نظر مسئولیت مدنی دارای سوءنیت دانست.

۲- سوءنیت عامل زیان و شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر

بررسی اثر سوءنیت عامل زیان بر شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر بستگی به شناخت مفهوم و جایگاه شرط مذکور در مسئولیت مدنی دارد. بنابراین، نخست از مفهوم و جایگاه شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر و دوم، از اثر سوءنیت عامل زیان بر شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر سخن خواهیم گفت.

۱-۲- مفهوم و جایگاه شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر

قابلیت پیش بینی ضرر[1]، به‌معنای انتظار داشتن معقول مبنی بر اینکه که صدمه یا خسارتی درنتیجه انجام یا عدم انجام کاری حاصل خواهد شد (Black, 1968: 777).

در بسیاری از نظام‌های حقوقی در مسئولیت‌های ناشی از نقض قرارداد این قاعده پذیرفته شده است که عهدشکن تنها مسئول خسارت‌هایی است که برای شخص او یا حداقل در دید عرف مورد انتظار باشد. بنابراین، زیان‌های نامتعارف و دور از انتظار را نمی‌توان از عهدشکن کاهل مطالبه کرد. در رابطه با شرطیت این قاعده در مسئولیت‌های خارج از قرارداد در نظام‌های حقوقی، اتفاق‌نظر وجود ندارد؛ منشأ این عدم اتفاق، به مبنای این دو نوع مسئولیت برمی‌گردد؛ در برخی نظام‌ها، اعتقاد بر این است که مسئولیت ناشی از نقض قرارداد، ناشی از اراده طرفین است، بنابراین لازم است که خسارت مزبور در زمان انعقاد قرارداد قابل‌انتظار باشد. درحالی‌که در مسئولیت خارج از قرارداد، از آنجا که منشأ مسئولیت، حکم قانون است، نه اراده طرفین؛ درنتیجه ضرورتی ندارد که ضرر حاصله محدود به‌میزانی شود که قابل پیش‌بینی باشد (کاتوزیان، ۱۳۹۲/ ۱ (الف): ۲۹۸-۲۹۹).

1. Foreseeability

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

در حقوق ایران با وجود فقدان نص کلی در قوانین، برخی نویسندگان، به استناد سیره عقلا و عرف هر خسارتی را قابل‌جبران می‌دانند، اعم‌از اینکه قابل پیش‌بینی باشد یا نباشد (باریکلو، ۱۳۸۹: ۸۵-۸۳). در مقابل، بیشتر نویسندگان این شرط را در مسئولیت اعم‌از قراردادی و قهری؛ به استناد ملاک برخی احکام قانونی و آرای قضایی (مواد ۲۲۱ و ۶۳۲ قانون مدنی، رأی شماره ۱۹۲۰ مورخ ۱۳۲۹/۱۲/۱۲ دیوان عالی کشور (در رابطه با لزوم قابلیت پیش‌بینی تعدی و تفریط توسط امین)، مواد ۳۴۷، ۳۴۹ تا ۳۵۳ و ۳۵۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰، ماده ۵۲۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در رابطه با مسئولیت آتش‌افروز) لازم دانسته‌اند (کاتوزیان، ۱/۱۳۹۲ الف: ۳۰۳-۳۰۴- صفایی و رحیمی، ۱۳۹۵: ۱۱-۱۱۲- حکمت‌نیا، ۱۳۸۶: ۳۵۳). دیدگاه اخیر قوی‌تر است؛ زیرا از آنجا که این شرط به رابطه سببیت برمی‌گردد، می‌توان گفت چنانچه تحقق اصل ضرر برحسب سیر متعارف یا جریان عادی امور، مورد انتظار نباشد، آن ضرر اتفاقی است و رابطه سببیت متعارف با فعل زیان‌بار ندارد. به هر حال، به‌دلیل اصل جبران کامل خسارت و فقدان دلیل معتبر، لزومی ندارد که پیش‌بینی نحوه ورود خسارت یا میزان آن شرط باشد، بلکه پیش‌بینی نوع یا ماهیت خسارت کافی است (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۹۷). به‌نظر می‌رسد، به استناد ملاک ماده ۵۲۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ معیار قابلیت پیش‌بینی هم شخصی و هم نوعی است (حیاتی، ۱۳۹۲: ۱۴۹).

در حقوق فرانسه ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی مصوب ۱۸۰۴ (منسوخ) و ماده ۳-۱۲۳۱ همان قانون مصوب ۲۰۱۶ شرط قابل پیش‌بینی بودن خسارت را در مسئولیت قراردادی لازم می‌داند (David, 1935: 61-67). ولی نسبت به مسئولیت خارج از قرارداد حکم صریحی ندارد. نظر مشهور حقوقدانان فرانسوی بر عدم لزوم این شرط در مسئولیت خارج از قرارداد است. این دیدگاه در بسیاری از آرای قضایی فرانسه نیز پذیرفته شده است (حیاتی، ۱۳۹۲: ۱۴۹- غمامی، ۱۳۸۸: ۴۸). رویه قضایی این کشور با تفسیر مضیق از ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی سابق فقط قابل پیش‌بینی بودن ماهیت یا نوع سبب را لازم می دانست (David, 1935: 68). در نهایت این رویه تغییر کرد و شمول شرط قابلیت پیش‌بینی خسارت به‌میزان خسارت هم توسعه یافت (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۱۲۴). درحال حاضر، به‌نظر می رسد این دیدگاه اخیر با ظاهر ماده ۳-۱۲۳۱ قانون مدنی مصوب ۲۰۱۶ سازگار است. مشابه دیدگاه مذکور، در حقوق مصر نیز حقوقدانان شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر را اختصاص به مسئولیت قراردادی می‌داند (سنهوری، ۱۳۹۰/ ۲ (ب): ۵۰۳).

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

در حقوق انگلیس نیز ضررهای دور[1] قابل‌جبران نیستند. دو معیار برای تشخیص دور بودن ارائه شده است؛ معیار مستقیم بودن نتایج[2] و معیار قابلیت پیش‌بینی معقول[3]. در این کشور آنچه لازم است قابل پیش‌بینی باشد؛ تنها نوع و ماهیت خسارت[4] وارده است. بنابراین، لزومی ندارد که نحوه ورود خسارت و میزان آن[5] هم قابل پیش‌بینی باشد (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۱۵۶-۱۶۰؛ Winfield, 1950: 71-74- Fleming, 1985: 116-122- Goodhart, 1967: 859). در حقوق این کشور در مسئولیت قراردادی، معیار شخصی و در مسئولیت خارج از قرارداد، معیار نوعی حاکم است (صفری و صفریان، ۱۳۹۶: ۷۹).

۲-۲- اثر سوءنیت عامل زیان بر شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر

در حقوق ایران، قانون و رویه قضایی در این زمینه ساکت است. در این باره، یکی از نویسندگان می‌نویسد: «به‌نظر می‌رسد که در محدودیت این مسئولیت، تفاوتی بین نقض عمدی و نقض ناشی از بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی متعهد وجود ندارد» (شهیدی، ۱۳۹۱/ ۳: ۸۰). با وجود این، یکی دیگر از نویسندگان،حداقل در مسئولیت قراردادی اعتقاد بر این دارند درصورتی‌که متعهد قصد اضرار داشته باشد، خسارت‌های پیش‌بینی نشده را نیز باید جبران کند (حسینی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۸۲).

در رابطه با تأثیر سوءنیت عامل زیان بر شرط قابل پیش‌بینی بودن خسارت؛ در حقوق فرانسه تا پیش از اصلاحات سال ۲۰۱۶، ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی فرانسه مقرر می‌داشت: «مدیون مکلف به جبران خسارتی که در زمان انعقاد قرارداد پیش‌بینی نمی‌کرده یا قابل پیش‌بینی نبوده نیست، به‌شرط آنکه عدم اجرای تعهد ناشی از تقصیر عمدی[6] او نبوده باشد.»

در ماده ۳-۱۲۳۱ قانون مدنی فرانسه مصوب ۲۰۱۶ می‌خوانیم: «جز در مواردی‌که عدم اجرا به‌دلیل تقصیر سنگین یا عمدی است، مدیون فقط مکلف به جبران خسارتی است که در زمان انعقاد قرارداد پیش‌بینی می‌کرده یا اینکه می‌توانست پیش‌بینی کند.» در رابطه با توجیه این شرط در حقوق فرانسه گفته شده است: «این قاعده را با اراده فرضی[7] طرفین قرارداد توجیه کرده‌اند» (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۱۲۳).

---

1. Remoteness of damage
2. The direct consequence test
3. The reasonable test
4. Kind of damage
5. Amount of damage
6. Dol
7. Intention présumée

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

مشابه حکم قانون مدنی فرانسه در اصول حقوق قراردادهای اروپا (ماده ۹۰۵-۳) و حقوق ایتالیا نیز پذیرفته شده است (Ferrari, 1993: 1263)؛ همچنین در ماده ۱۹۹۶ قانون مدنی لوئیزیانا[1] مصوب ۲۰۱۲ می‌خوانیم: «متعهد با حُسن‌نیت فقط مسئول خسارت‌هایی است که در زمان انعقاد قرارداد قابل پیش‌بینی بوده است.» مفهوم مخالف این ماده دلالت بر این دارد که متعهد با سوءنیت خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی را نیز باید جبران کند.

علاوه‌بر این، بند ۲ ماده ۲۲۱ قانون مدنی مصر نیز می‌گوید: «... هرگاه تعهد از عقد ناشی شود، متعهدی که به تقلب متوسل نشده ... ضامن خسارت بیشتر از آنچه عادتاً در زمان عقد قابل پیش‌بینی بوده است، نخواهد بود.» (نوری، ۱۳۹۲: ۷۰). بنابراین، طبق مفهوم مخالف این بند، در قانون مدنی مصر حداقل در حوزه مسئولیت قراردادی، با وجود تقلب میزان خسارت قابل جبران محدود به خسارت‌های قابل پیش‌بینی نیست؛ بلکه فراتر آن است.

در حقوق انگلیس، در قضیه پرونده دعوای مطروحه آقای دویل علیه اولبی (شرکت آهن فروش)[2]، آقای دویل یک شرکت آهن‌فروشی را از خوانده دعوا خریده بود. خوانده برخلاف شروط ضمن عقد، مرتکب تدلیس متقلبانه شده بود و از این جهت خریدار (آقای دویل) متضرر شده بود. دادگاه بدوی بابت فریب خسارتی معادل ۱۵۰۰ پوند به‌نفع خریدار حکم صادر کرد. به‌دنبال تجدیدنظرخواهی خریدار، دادگاه تجدیدنظر مقرر داشت: خسارت وارده به خریدار باید به ۵۵۰۰ پوند افزایش یابد. آقای دویل باید این حق را داشته باشد که ضرر و زیان خود را که مستقیماً ناشی از فریب است، بازیابی کند. خسارتی که او دریافت کرده بود، براساس خسارت ناشی از نقض قرارداد بود که با خسارت ناشی از تقلب متفاوت بود. خسارت وارده باید خریدار را در موقعیتی قرار دهد که درصورت عدم تقلب توسط خوانده در جریان فروش، در آن قرار می گرفت. خوانده نمی‌تواند بگوید که نمی‌توانسته این ضرر را به‌صورت منطقی پیش‌بینی کنند. بنابراین، این مورد ثابت کرد که خسارت ناشی از نقض قرارداد با خسارت ناشی از تقلب و توطئه متفاوت است (Cook, 2001: 327). از این رأی برمی‌آید درصورتی‌که خوانده دعوا سوءنیت داشته باشد، نمی‌تواند به محدودیت قابل پیش‌بینی بودن خسارت استناد کند.

---

۱. یکی از ایالات جنوبی آمریکا است.

2. Doyle v Olby (Ironmongers) Ltd [1969]

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

علاوه‌بر این در دعوای اسکات علیه شِفِرد[1]؛ شفرد ترقه‌ای را به‌سوی جمعی در یک بازار سرپوشیده پرتاب کرد، با این قصد که به یکی از آن اشخاص خسارتی جزئی وارد آید. ترقه در غرفه ویلیس[2] فرود آمد. ویلیس آن را برداشت و برای جلوگیری از آسیب به خودش آن را جای دیگر انداخت که این امر سبب آسیب به چشم اسکات شد. بنابراین، اسکات علیه شفرد اقامه دعوا کرد. خوانده با اینکه قصد نداشت تا به چشم کسی لطمه وارد آید، اما با وجود این، حکم به مسئولیت او داده شد، با این استدلال که حقوق بر این تأکید دارد که مردم نادان و شرور باید مسئول همه نتایجی باشند که عرف به فعل خطاکارانه ایشان نسبت می‌دهد. به این ترتیب مسئولیت فاعل فعل زیان‌باری که در ایراد خسارت عمد دارد، فراتر از خسارت قابل پیش‌بینی است (یزدانیان، ۱/۱۳۹۷: ۴۴۵).

با وجود این، چنین اثری از سوءنیت در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا (ماده ۷۴) (ر.ک: صفایی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۰ به بعد) و اصول اروپایی حقوق مسئولیت مدنی (ماده ۲۰۱-۳) (میرشکاری و صمدی، ۱۳۹۵: ۷۷)، دیده نمی‌شود.

امکان‌سنجی پذیرش دیدگاه لزوم جبران خسارت‌های پیش‌بینی نشده درصورت وجود سوءنیت در حقوق ایران، نیازمند بررسی مبانی و دلایل این دیدگاه است. بنابراین، مبانی و دلایل مذکور به‌شرح زیر می‌باشد:

دلیل نخست: به اعتقاد برخی نویسندگان «مسئولیت قراردادی مدیون با ارتکاب تقصیر عمدی تبدیل به مسئولیت قهری می‌شود؛ مبنای قرارداد اعتماد طرفین به اجرای آن است، ناتوانی هریک از آنان در وفای به عهد درصورتی به مسئولیت قراردادی می‌انجامد که مبتنی بر خطای ساده یا اشتباه باشد. جایی‌که مدیون آگاهانه از ایفای تعهد قراردادی خود امتناع می‌ورزد، وجود قرارداد را نادیده می‌گیرد و رابطه او با طرف قرارداد زیان‌دیده، همچون بیگانه‌ای است که موجب اضرار غیر شده است. بر این مبنا، مسئولیت او مبتنی بر قاعده مندرج در مواد ۱۳۸۲ به بعد قانون مدنی است و می‌دانیم که در این قسم مسئولیت، خسارت‌های غیرقابل پیش‌بینی هم جبران‌پذیر است و اصل جبران کامل خسارت به‌نحو مطلق و تام حکومت دارد» (ر.ک: غمامی، ۱۳۸۸: ۱۵۴). بر این نظر دو تن از اساتید مشهور مانند هنری و مازو انتقاد کرده و گفته‌اند: با وجود سوءنیت مدیون در اجرای قرارداد، او همچنان به سبب قرارداد مسئول است. ایشان چنین ضمانت اجرایی را ناشی از حکم قانون و نوعی کیفر مدنی می‌دانند (سنهوری، ۱۳۹۰/ ۲ (ب): ۵۰۴). در واقع، تبدیل نوع مسئولیت نوعی مجاز و فرض است و این استدلال در حقوق ایران که شهرت با نظام وحدت مسئولیت است، پذیرفته نیست.

1. Scott v Shepherd (1773)
2. Willis

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

دلیل دوم: برخی دیگر از نویسندگان فرانسوی مانند مازو «انتهای ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی را کیفر خصوصی هم‌پیمان با سوءنیت می‌دانند: کسی که آگاهانه پیمان‌شکنی می‌کند، برخلاف تکلیفی که در متن و زمینه همه قراردادها موجود است، یعنی رعایت حُسن‌نیت در اجرای قرارداد، رفتار کرده است و الزام او به جبران خسارت‌های پیش‌بینی نشده نیز کیفر این رفتار توأم با سوءنیت است؛ مدیون دغلی که بی‌باکانه از اعتماد طرف مقابل سوءاستفاده می‌کند، سزاوار آن است که تمامی نتایج این کار ناپسند را تحمل کند، حتی آن نتیجه‌هایی که پیش‌بینی نمی‌شده‌اند. این را به‌سادگی می‌توان کیفر نقض عهد عمدی دانست، مجازاتی که برای تضمین حُسن‌نیت در اجرای قرارداد مقرر شده و هدف آن حمایت از زیان‌دیده در برابر بی‌اعتنایی عامدانه به قرارداد است» (غمامی، ۱۳۸۸: ۱۵۵). ظاهر این دیدگاه اختصاص به مسئولیت مدنی ناشی از نقض قرارداد دارد. با وجود این، دیدگاه مزبور نقض حُسن‌نیت را سبب کیفر مدنی می‌داند. در مسئولیت مدنی خارج از قرارداد چنانچه برخی محققان گفته‌اند، حُسن‌نیت در مبانی و ارکان مسئولیت مدنی نقش مانعیت را داشته باشد (دیلمی، ۱۳۸۹: ۲۸۱). بنابراین، نقض آن با دیدگاه مزبور از لحاظ سبب کیفر مدنی دارای اشتراک خواهد بود. به‌بیان دیگر، از آنجا که مسئولیت قراردادی با مسئولیت قهری از لحاظ بنیادی وحدت دارند، بنابراین اصولاً احکام مسئولیت قراردادی نیز در مسئولیت قهری و همچنین برعکس، قابل‌تسری است (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۵: ۹۵-۹۶).

در فقه و به‌تبع آن در حقوق ایران مصادیقی از کیفر مدنی در باب مسئولیت مدنی را می‌توان یافت: برای مثال، ممنوعیت غاصب از مطالبه زیادت غیرعینی (ماده ۳۱۴ قانون مدنی) یا قاعده «الغاصب یوخذ باشق الاحوال» در فقه که ممکن است مبنای ماده ۳۱۴ قانون مدنی نیز باشد. قاعده اخیر مستند برخی فتاوای در فقه است:

۱- صاحب جواهر در رابطه با میزان مسئولیت غاصب در فرض تلف مال غصب شده قیمی، بالاترین قیمت از زمان غصب تا زمان تلف را معیار می‌داند و این نظر را موافق اعمال سخت‌گیری بر غاصب می‌داند (نجفی، ۱۴۰۴/ ۳۷: ۱۰۴)؛ برخی دیگر نیز موافق این نظر هستند (حلی، ۱۴۰۴/ ۴: ۷۰).

۲- مرحوم خویی (ره) می‌فرمایند: تردیدی نیست که هزینه‌های جستجوی مالک برعهده غاصب است؛ حتی اگر این امر نیاز به پرداخت اجرت به اشخاص ثالث جهت استمداد از آن‌ها باشد؛ زیرا غاصب با سوءاختیار خود به مالک ظلم کرده و مرتکب عدوان شده است. به همین دلیل عبارت «غاصب به شدیدترین وضع مؤاخذه می‌شود» شهرت یافته است (خویی، بی‌تا/ ۱: ۵۱۷).

۳- غاصب به‌صورت مطلق ضامن منافع اعم‌از مستوفات و غیرمستوفات است. علاوه‌بر این، درصورت تلف، ضامن مثل و قیمت به‌صورت مطلق است. احتمال داده شده که مبنای این دو امر همان عبارت «غاصب به شدیدترین وضع مؤاخذه می‌شود»، باشد (تسخیری، ۱۴۳۱/ ۳: ۷۶).

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

از این‌ها گذشته، رویکرد غالب نظام‌های حقوقی نیز تحمیل بار جبران خسارت بیشتر بر خوانده ولو از طریق صدور حکم بر خسارت تنبیهی که نوعی کیفر مدنی است، می‌باشد (برای مثال، ماده ۱۲۳۲ قانون مدنی چین مصوب ۲۰۲۱). در واقع، داشتن سوءنیت یکی از شرایط صدور حکم به خسارت تنبیهی است (Goldberg, 2006: 453-455). همچنین، طبق نظر برخی محققان، در مواردی‌که خوانده با سوءنیت علیه خواهان اقامه دعوا کرده است، هیأت منصفه می‌تواند به‌میزان بیش از هزینه‌هایی که خواهان متحمل شده، رأی دهد (Goldberg, 2006: 455). به‌نظر می‌رسد این مبنا رنگی از حقیقت را با خود به‌همراه دارد.

دلیل سوم: یکی از اصول بنیادین حقوق مسئولیت مدنی «اصل جبران خسارت یا اصل جبران کامل خسارت»[1] می‌باشد. طبق این اصل، حقوق مسئولیت مدنی به‌دنبال این است که زیان‌دیده را در وضعیتی قرار دهد که اگر عمل زیان‌بار رخ نمی‌داد، در آن وضعیت قرار داشت (Wijck & Winters, 2001: 1)؛ در واقع «اصل جبران کامل خسارت دارای دو جنبه اثباتی و نفیی است: جنبه اثباتی، ناظر بر جبران کامل خسارت وارده است و جنبه نفیی، ناظر بر ممانعت از افزایش دارایی زیان‌دیده به‌واسطه جبران خسارت است. هریک از این دو جنبه، منشأ تعیین و تفسیر احکام جبران خسارت است» (بابایی، ۱۳۹۷: ۲۰۵).

به اعتقاد برخی محققان مانند آقای شارتیه؛ از آنجا که اصل، جبران کامل خسارت است. بنابراین، محدودیت قابل پیش‌بینی بودن خسارت‌ها در مسئولیت قراردادی برخلاف این اصل بوده و اکتفا به قدر متیقن در استثنا ایجاب می‌کند که شامل خسارت‌های عمدی نشود. در این‌گونه خسارت‌ها باید به اصل متعالی جبران کامل خسارت رجوع کرد و این امر چون موافق قاعده است، نیاز به توجیه ندارد (غمامی، ۱۳۸۸: ۱۵۶).

هم‌سو با این دیدگاه، یکی از شارحان قانون مدنی مصر می‌نویسد: اصل در مسئولیت، اعم‌از قراردادی و قهری، لزوم جبران کامل زیانِ مستقیم است، حتی اگر غیرمنتظره باشد. ولی در مسئولیت قراردادی بنای دو طرفین این است که خسارت‌های قابل‌انتظار جبران شود. این بنا نوعی شرط محدودکننده مسئولیت است و چون این شرط درصورت تقلب مدیون باطل می‌شود. به‌همان اصل اولی مراجعه شده، بنابراین، مدیون در این دو صورت باید زیان غیرمنتظره را نیز جبران کند (سنهوری، ۱۳۹۰/ ۲ (ب): ۵۰۴- ۵۰۵)؛ این مبنا که در مسئولیت قراردادی اصل مسئولیت و حدود آن را ناشی از قرارداد می‌داند؛ با حقوق ایران و فقه اسلامی سازگار نیست.

1. The principle of full compensation

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

دلیل چهارم: هیچ قانون‌گذاری از نفوذ اخلاق محیط خود مصون نیست و برای حفظ نظم و تأمین اجرای قانون وظیفه دارد، قواعد اخلاقی را رعایت کند؛ یعنی تا جایی‌که امکان دارد قانون‌گذار باید به اموری فرمان دهد که مردم آن را نیکو می‌شمرند و اموری را نهی کند که اخلاق اجتماعی نیز آن را ناپسند می‌داند (کاتوزیان، ۱۳۹۳/ ۲: ۵۸۸-۵۸۷). حقوق هیچ‌گاه نمی‌تواند خود را از قید قواعد اخلاقی برهاند؛ به همین دلیل گفته شده است: «روابط حقوق و اخلاق آن‌قدر نزدیک و آن‌قدر دقیق است که هر دوی آن‌ها بالضروره، حقیقت و ارزش برابر دارند ... حقوق، حداقل اخلاق، یعنی کمترین حد اخلاقی است که دقیقاً برای زندگی اجتماعی ضروری است ... حقوق رسوب تاریخی اخلاق و یا عدالت می‌باشد» (دل وِکیو، ۱۳۸۰: ۴۲ و ۵۱).

به اعتقاد برخی محققان، مبنای قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان، ضرورت اخلاقی است؛ اخلاق ایجاب می‌کند که بین درجه خطا و ضمان تناسب باشد. بنابراین، هر چقدر خطا شدیدتر باشد، قلمرو میزان ضمان هم افزایش خواهد یافت. در جهت تقویت این دیدگاه، می‌توان به مواردی استناد کرد که از آن‌ها برداشت می‌شود، با عامد باید برخورد شدید کرد؛ برای مثال، مسئولیت ابتدایی و نهایی دادرس در تقصیر عمدی و عدم قابلیت استناد به شرط عدم مسئولیت. از این موارد می‌توان دست به قیاس زد (غمامی، ۱۳۸۸: ۱۵۸-۱۵۷).

بنابراین، مسئولیت عامل زیان با سوءنیت نسبت به خسارت‌های غیرقابل پیش‌بینی را باید یک قاعده اخلاقی دانست. اجرای این قاعده دشواری و بی‌نظمی به‌دنبال ندارد تا قانون‌گذار آن را فراموش کند. مقید کردن خسارت به خسارت‌های قابل پیش‌بینی با عدالت نیز سازگار نیست. بنابراین، نمی‌توان گفت که عدم جبران خسارات پیش‌بینی نشده هرچند نقض قاعده اخلاقی است، ولی در تزاحم با مفسده لزوم جبران خسارت‌های پیش‌بینی شده است. از آنجا که مفسده اخیر شدیدتر است، قانون‌گذار باید نقض قاعده اخلاقی مزبور را به‌دلیل دشواری و بی‌نظمی فدای آن کند. به‌بیان دیگر، مورد از مصادیق این گفته ریپر نیست که می‌گوید: «در نهایت نیز قانون‌گذار باید به درستی، اجرای آن دسته از قواعد اخلاقی را فراموش کند که درصورت اجرا، دشواری‌ها و بی‌نظمی‌هایی را پدید می‌آورد که به مراتب، بدتر از بی‌عدالتی ناشی از عدم اجرای آن قواعد است. مثال سنتی در این رابطه، شمول مرور زمان به‌نفع بدهکار یا غاصب و یا گناهکار و محکوم‌علیه است. قانون ترجیح می‌دهد رسوایی ناشی از دارا شدن بلاجهت را به جان بخرد، اما جاودانگی دعاوی را تجویز نکند» (ریپر، ۱۴۰۰: ۱۸۳).

به‌نظر می‌رسد این مبنا در حقوق ایران نیز قابل‌پذیرش است.

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

دلیل پنجم: از آنجا که مبنای عدم لزوم جبران خسارت‌های پیش‌بینی نشده، قُبح عقاب بلابیان و انصاف (کاتوزیان، ۱۳۹۲/ ۴ (ب): ۲۲۱)؛ است و با عنایت به اینکه مبنای اصلی قاعده «عقاب بلابیان»، عقل است؛ بنابراین، به‌نظر می‌رسد عقل تحمیل خسارت پیش‌بینی نشده را نسبت به شخصی که سوءنیت دارد زشت نمی‌داند. پاره‌ای از نویسندگان نیز علاوه‌بر اینکه لزوم قابلیت پیش-بینی ضرر را یک قاعده عقلی دانسته‌اند، معتقدند: «اگر عدم اجرای قرارداد ناشی از تزویر باشد و متعهد با اراده خود از اجرای قرارداد به قصد اضرار متعهدله سرباز زده است، باید همه خسارت متعهدله را بپردازد» (حسینی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۸۲).

علاوه‌بر این، یکی از مبانی قاعده عدم لزوم جبران خسارت پیش‌بینی نشده به‌ویژه در مسولیت قراردادی را باید انصاف دانست (کاتوزیان، ۱۳۹۲/ ۴ (ب): ۲۲۲). به‌نظر می‌رسد این مبنا در مواردی‌که عامل زیان با قصد اضرار و سوءنیت دست به فعل زیان‌بار زده است، وجود ندارد، بلکه برعکس، انصاف ایجاب می‌کند که در این فرض، عامل زیان باید خسارت‌های پیش‌بینی نشده را هم جبران کند. باید دانست که استناد به انصاف برای ایجاد مسئولیت یا میزان آن یک امر نادری نیست، بلکه در نوشته‌های برخی محققان نیز وجود دارد (اسماعیلی، ۱۳۷۷: ۸۴- اسلامی‌فارسانی، ۱۳۹۴: ۱۰۲). وانگهی، این مبنا پشتوانه اصل جبران کامل خسارت نیز می‌باشد (اسلامی‌فارسانی، ۱۳۹۴: ۱۰۲).

دلیل هفتم: از دیدگاه بنای عقلا و عرف باید بین اشخاص با حُسن‌نیت و سوءنیت فرق نهاد؛ به‌نحوی‌که اشخاص اخیر شایسته سخت‌گیری بیشتری هستند؛ همچنان‌که در ادبیات حقوقی فرانسه نیز ضرب‌المثل «نسبت به فرد با سوءنیت آسان نگیر» آمده است (دیلمی، ۱۳۸۹: ۶۵). بر این مبنا، می‌توان نسبت به عامل زیانی که قصد اضرار داشته سخت‌گیری کرد و او را مسئول ضرر پیش‌بینی نشده موردنظر دانست و فرض کرد که او آن نوع از ضررها را پیش‌بینی می‌کرده است (ضابطه شخصی).

۳- سوءنیت عامل زیان و شرط مستقیم بودن ضرر

شناخت مفهوم و جایگاه شرط مستقیم بودن ضرر لازمه بررسی اثر سوءنیت عامل زیان بر آن شرط است. به همین دلیل، هریک از این موارد به‌ترتیب مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

۳-۱- مفهوم و جایگاه شرط مستقیم بودن ضرر

ضرر مستقیم زیانی است که بدون واسطه و مستقیماً از یک رویداد حاصل شده است (Garner, 2001: 467). در حقوق ایران و فرانسه در بحث اوصاف ضرر[1] از وصف مستقیم بودن ضرر یاد می‌کنند. با وجود این، شرط یا وصف مذکور مربوط به رابطه سببیت است

1. Caractères requis du prejudice

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

(Le Tourneau, 1972: 106). بنابراین، مقصود از مستقیم یا بی‌واسطه بودن ضرر این است که بین فعل خوانده و ضرر رابطه سببیت عرفی وجود داشته باشد و واسطه‌ای این رابطه سببیت را قطع نکند (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۹۱).

در حقوق فرانسه، با وجود اینکه ماده ۱۱۵۱ قانون مدنی فرانسه این شرط را در مسئولیت ناشی از نقض قرارداد لازم دانسته بود، به‌عقیده نویسندگان حقوق مدنی فرانسه مانند آقای مازو و همچنین دیوان کشور فرانسه، این شرط به مسئولیت خارج از قرارداد نیز تسری دارد (شهیدی، ۱۳۹۱/ ۳: ۲۶۸). در حقوق انگلیس همچنان که قبلاً گفته شد و حقوق ایران (مستنبط از ماده ۵۲۰ قانون آئین دادرسی مدنی و برخی آرای قضایی ازجمله رأی اصراری شماره ۸، مورخ ۱۳۷۵/۴/۱۲، صادره از هیأت عمومی دیوان عالی کشور در رابطه با خسارت‌های ناشی از سرقت) و مصر نیز شرط مستقیم بودن ضرر در مسئولیت ناشی از نقض قرارداد و مسئولیت خارج از قرارداد شرط است (سنهوری، ۱۳۹۰/ ۲ (ب): ۵۰۳).

۲-۳- اثر سوءنیت عامل زیان بر شرط مستقیم بودن ضرر

در رابطه با تأثیر سوءنیت عامل زیان بر شرط مستقیم بودن ضرر؛ در قوانین ایران و همچنین رویه قضایی حکم خاصی وجود ندارد. در حقوق فرانسه، پیش از اصلاح قانون مدنی در سال ۲۰۱۶، ماده ۱۳۵۱ آن مقرر می‌داشت: حتی درصورتی‌که عدم اجرای قرارداد ناشی از تدلیس (نیرنگ)[1] مدیون باشد، خسارت‌های وارده به طلبکار و منفعتی که او از آن محروم شده است، فقط تا حدی که نتیجه فوری و مستقیم عدم اجرای قرارداد باشد، باید جبران شود.

در اصلاحات سال ۲۰۱۶ قانون‌گذار در ماده ۱۲۳۱-۴ چنین مقرر داشت: «حتی اگر عدم اجرای قرارداد ناشی از تقصیر سنگین یا متقلبانه باشد، خسارات و منافع فقط شامل آنچه که نتیجه فوری و مستقیم عدم اجراست، می‌گردد.» تفاوت قانون جدید و قبلی در این است که در قانون جدید تقصیر سنگین نیز اضافه شده است. به هر حال، در این دو مقرره رویکرد قانون‌گذار در رابطه با لزوم شرط مستقیم بودن ضرر حتی در فرض تقصیر عمدی تغییری نکرده است.

با وجود این، در برخی نظام‌های حقوقی مانند کامن‌لا، لزوم مستقیم بودن رابطه میان ضرر و فعل خوانده درصورتی شرط است که خوانده قصد اضرار نداشته باشد. مبنای این امر، قاعده‌ای است که می‌گوید: «نتایج عمدی هیچ‌گاه دور نیست[2]» (Winfield, 1950: 72). بنابراین، در مواردی‌که شخص به قصد اضرار به غیر تمهیداتی فراهم می‌کند و به نتیجه می‌رسد، او باید بار مسئولیت

1. Dol

2 . Intended consequences are never too remote.

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

پیامدهای کار خویش را حتی اگر آن نتیجه مطلوب اثر مستقیم فعل او نباشد، به دوش بکشد، مشروط بر اینکه اصل رابطه بین این دو احراز شود و آن نتیجه یا اثر مورد درخواست شخص عامد باشد (کاتوزیان، ۱۳۹۲/ ۱ (الف):۲۸۹)؛ برای مثال، اگر شخصی به قصد گیرپاژ کردن موتورسیکلت دوستش در روغن آن مقداری شکر بریزد، ولی موتورسیکلت در اثر نشت بنزین و جرقه شمع آن آتش بگیرد، خوانده را نباید مسئول قیمت موتورسیکلت دانست؛ زیرا بین آتش‌سوزی و ریختن شکر رابطه‌ای وجود ندارد.

به‌نظر می‌رسد قصد می‌تواند ارتباط لازم را در تشکیل نتیجه نزدیک (بلاواسطه) تأمین کند، به‌نحوی‌که یک نتیجه‌ای که فی‌نفسه دور است، به‌واسطه قصد (عامل زیان در اضرار) نتیجه‌ای نزدیک تلقی شود. به‌بیان دیگر، در تعین اینکه خسارت به‌بار آمده، مستقیم یا غیرمستقیم است، نگرش روانی عامل زیان ازجمله قصد ایراد خسارت معین، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. به همین دلیل گفته شده است:[1] در دعاوی که نوع خطای خوانده، عمدی یا بدخواهانه (با سوءنیت) باشد، قاعده دور بودن آسان است (Smith, 1912: 229).

این دیدگاه با این استدلال که قصد یا تمایل خاص خوانده، چیزی به آثار مسبب رفتار خوانده نمی‌افزاید و رفتار او در زمانی که خسارت وارد می‌شود، در حد یک عامل بالقوه و نه اساسی است، مورد ایراد واقع شده است (Smith, 1912: 229-230).

علاوه‌بر این، قاعده «نتایج عمدی هیچ‌گاه دور نیست» را از جهات دیگر نیز ممکن است بتوان توجیه کرد:

نخست، این قاعده یک امر رازآلود و از باب مَجاز می‌باشد، زیرا تعبداً نتایج عمدی که ممکن است دور باشد را دور نمی‌داند (حکومت اصولی از نوع تضییق یا تقادیر شرعیه[2]). بنابراین، قاعده مزبور یک فرض حقوقی[3] است که اثبات خلاف آن نیز پذیرفته نیست.

دوم، از آنجا که معیار دوری یا نزدیک بودن خسارت، عرف می‌باشد، به‌نظر می‌رسد مفاد قاعده مذکور تأکیدی بر حکم عرف است و از این جهت استثنا یا یک امر تعبدی نیست. بنابراین، سوءنیت عامل زیان خود عاملی است که می‌تواند عرفاً خسارت را به شخص منتسب کند. در برخی نظام‌های حقوقی نیز برای انتساب خسارت به خوانده عوامل روانی مانند تقصیر عمدی مستقلاً می‌تواند در انتساب مؤثر باشد. برای مثال، در قانون مدنی و تجاری آرژانتین مصوب ۲۰۱۶، عوامل انتساب

---

1. In cases of wilful or malicious wrong the rule of remoteness is 'relaxed

۲. تقادیر شرعیه از مولف کتاب «الفروق» نقل شده است و ظاهراً معادل فرض قانونی است (بارگاهی، ۱۳۷۶: ۱۷۵-۱۷۵).

3. Fiction

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

خسارت بر خوانده به عوامل عینی و ذهنی تقسیم شده است؛ مقصود از عامل عینی، تقصیر نوعی خوانده می‌باشد. این نوع از تقصیر با اثبات قوه قاهره مرتفع می‌شود. عوامل ذهنی؛ تقصیر عمدی، سنگین و تقلب هستند (مواد ۱۷۲۱ تا ۱۷۲۴).

در مقام ارزیابی این دو توجیه می‌توان گفت: عبارت‌های برخی محققان، به‌دلیل مستند قراردادن عقل، توجیه نخست قاعده را رد می‌کند؛ در این باره، وینفیلد؛ یکی از نویسندگان حقوق خطا در انگلیس، بعد از ذکر قاعده «نتایج عمدی هیچ‌گاه دور نیستند»؛ می‌نویسد: باید به‌خاطر داشت که حقوق فرض می کند یک شخص نتایج طبیعی و ضروری عمل خود را قصد می‌کند، حتی اگر یک روان‌شناس بگوید که آن نتایج، هیچ بخشی از سوءنیت اصلی[1] او را تشکیل نمی‌دهند. رأی مربوط به دعوای اسکات علیه شِفِرد که گفته شد، مؤید این نظر است؛ مردی که برای نخستین‌بار ترقه را پرتاب کرد. یقیناً قصد ترساندن دیگران را داشت. بنابراین، یقیناً در اصطلاح رایج، قصد صدمه زدن به شاکی را نداشت، چه رسد به اینکه چشم او را از بین ببرد. اما با وجود این، او مسئول شناخته شد، زیرا حقوق اصرار دارد و به‌درستی هم اصرار دارد که افراد احمق و بدجنس باید پاسخگوی عواقبی باشند که عقل سلیم[2] بدون تردید به اشتباه آن‌ها نسبت می‌دهد (Winfield, 1950: 72). از تعلیل اخیر و به‌ویژه قاعده بودن عبارت «نتایج عمدی هیچ‌گاه دور نیست» برمی‌آید که این قاعده اختصاص به دعوای تجاوز به اشخاص (مانند صدمات بدنی) ندارد. با وجود این، از ظاهر عبارت‌های برخی محققان که نتیجه گرفته‌اند قاعده مذکور در حقوق استرالیا قابل‌پذیرش نیست، برمی‌آید که قاعده مذکور در حقوق انگلیس اختصاص به دعوای تجاوز به اشخاص دارد (Ounapuu, 2008: 111-112).

به اعتقاد برخی محققان ایرانی به‌نظر می‌رسد «محدود کردن قاعده اعلام شده در ماده ۵۲۰ قانون آئین دادرسی مدنی به ضررهای ناشی از غفلت و بی‌احتیاطی و استثنا کردن اضرار به عمد با ظاهر حکم مخالف است و نمی‌توان آن را به‌عنوان «قاعده» پذیرفت. با وجود این، در تفسیر «ضرر با واسطه» و تمیز مصداق‌های آن در اضرار عمدی سخت‌گیری ناروا و برخلاف عدالت است. باید بر کینه‌توز و بدخواه سخت گرفت و او را مسئول پیامدهای آن کرد: برای مثال، اگر در فرض کشته شدن مسموم در آتش‌سوزی معلوم شود که در اثر ناتوانی ناشی از مسموم شدن نتوانسته است از محل بگریزد و جان خود را نجات دهد، عدالت ایجاب می‌کند که زهردهنده مسئول خسارت ناشی از مرگ قربانی خود باشد و عامل خارجی «آتش‌سوزی» نتواند رابطه میان مرگ و مسموم شدن را از بین ببرد. همچنین، اگر کسی دیگری را به قصد کشتن مجروح کند و در اثر بی‌مبالاتی پزشک در بیمارستان به مرگ او منتهی

1. Original evil intention
2. Common sense

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

شود، عادلانه است که دادگاه مجروح‌کننده را مسئول مرگ قربانی بداند؛ درحالی‌که این مسئولیت در غفلت‌ها و بی‌مبالاتی‌ها به‌شدت مورد تردید است. دخالت حُسن‌نیت و عدالت، در تمیز مسئولیت و دوری و نزدیکی خسارت و مستقیم و باواسطه، از سوی بسیاری از حقوقدانان، ازجمله لارنز در آلمان و اجرتون در آمریکا، تأیید شده است.» (کاتوزیان، ۱/۱۳۹۲ (الف): ۲۸۹-۲۹۰)؛ در تأیید این دیدگاه می‌توان گفت: دادرس در مقام حمل قانون مانند ماده ۵۲۰ قانون آئین دادرسی مدنی بر مصداق‌های جزئی مانند فرضی که خوانده با نیرنگ یا فریب یا قصد اضرار به خواهان خسارت وارد کرده است، باید عادلانه و منصفانه رفتار کند؛ آنچنان که از حکم او بتوان پی به منصف بودن او برد. بنابراین، اگر با وجود سوءنیت خوانده، بدون درنظر گرفتن آن، صرفاً به استناد تقسیر خشک از مستقیم بودن ضرر، ضررهای غیرمستقیم را درنظر نگیرد؛ به‌سختی می‌توان او را منصف دانست. بی‌واسطه بودن ضرر، مفهوم منطقی، خشک و غیرقابل انعطاف ندارد؛ بلکه معیار آن عرفی است. به‌نظر می‌رسد داوری عرف با درنظر گرفتن تمام اوضاع‌واحوال و ازجمله سوءنیت خوانده صورت می‌گیرد و نسبت به انصاف هم بیگانه نیست و این امر را در داوری لحاظ می‌کند.

همچنان که گفته شده، باید بر شخص دارای سوءنیت سخت‌گیری کرد و تا جایی‌که با اهداف مسئولیت سازگار است، قواعد حاکم بر این اشخاص را با این دیدگاه تفسیر کرد. از منظر تطبیقی نیز، در قوانین و مقررات گاهی نوعی سخت‌گیری نسبت به این اشخاص دیده می‌شود که به برخی از این نمونه‌ها اشاره می‌شود:

در حقوق ایران می‌توان این موارد تمثیلی را نام برد: ماده ۳۹۱ قانون تجارت، بند «پ» ماده ۱۷ و بند «الف» ماده ۱۵ قانون بیمه اجباری، ماده ۳۱۴ قانون مدنی و عبارت مشهور (الغاصب یوخذ باشق الحوال که قدر متیقن آن غصب حقیقی و دارای سوءنیت است و در غصب حکمی برخلاف اخلاق است).

در حقوق فرانسه، یکی از آثار اصلی تقصیر عمدی «در حقوق حمل‌ونقل و حوادث کار، این است که محدودیت‌های مختلف مسئولیت یا سقف‌های مقطوع جبران خسارت را که در قانون تعیین شده است، ملغی می‌کند. در حقوق ساخت‌وساز، تقصیر عمدی، موجب لغو تضمین‌های دو ساله و ده ساله سازندگان می‌شود و در حقوق بیمه، تضمین بیمه‌گر را منتفی می‌کند» (ژوردن، ۱۳۹۴: ۸۸).

در حقوق فرانسه و سوئیس و مصر نیز گاهی سوءنیت در میزان مسئولیت خوانده نیز مؤثر واقع شده است؛ برای مثال، در بحث دارا شدن بدون سبب، طبق ماده ۶۴ قانون تعهدات سوئیس، اصولاً داراشونده ملزم به پرداخت معادل آنچه که قبلاً دارا شده ولی در زمان استرداد، آن مقدار موجود نمی‌باشد، نیست؛ مگر اینکه سوءنیت داشته باشد (واحدی، ۱۳۹۲: ۲۹). علاوه‌بر این، طبق ماده ۱۳۰۳

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

قانون مدنی اصلاحی ۲۰۱۶ فرانسه؛ خارج از موارد اداره امور غیر و ایفای ناروا، در استفاده بلاجهت، شخص داراشونده باید غرامتی معادل کمترین میزان دو بهای دارا شدن و کاهش دارایی بپردازد.

با وجود این، طبق ماده ۱۳۰۳-۴ همان قانون، درصورتی‌که داراشونده (منتفع) دارای سوءنیت باشد، غرامتی که به آن حکم می‌شود، ***معادل بیش‌ترین*** مقدار افزایش دارایی خوانده و کاهش دارایی خواهان است.

در حقوق مصر، در ایفای ناروا مسئولیت گیرنده با سوءنیت بیشتر از گیرنده با حُسن‌نیت است (سنهوری، ۱۳۹۰/ ۱ (الف): ۳۷۹).

علاوه‌بر این‌ها، به اعتقاد برخی محققان، امروزه این یک اصل حقوقی کاملاً تثبیت شده است که حکم به خسارت‌های تنبیهی ممکن است درصورت وجود عمل توأم با سوءنیت یا عمدی یعنی اقدامی که در آن نتیجه‌ای مقصود است، صادر شود. این نوع از خسارت جنبه پیشگیرانه[1] یا بازدارنده[2] دارد و بیش از حد غرامت واقعی و مسلم می‌باشد. این امر در آرای مربوط به دعوای فلمینگ علیه اسپراکلین[3] و همچنین در رأی صادره راجع‌به دعوای روکس علیه بارنارد[4] نیز مورد اشاره واقع شده است (Hawley, 1980: 486-488).

گاهی نیز قانون‌گذار یا دادگاه با سوءنیت شخص مقابله کرده است؛ برای مثال، در حقوق ایران می‌توان به محرومیت مرتکب قتل عمدی مورث از بردن ارث (ماده ۸۸۰ قانون مدنی) نام برد. مشابه این امر در یکی از آرای دادگاه نیویورک در سال ۱۸۸۹ نیز پذیرفته شده است. این دادگاه، شخصی که پدربزرگ خود را کشته بود و به استناد وصیت‌نامه متوفی، خود را مستحق ارث می‌دانست، با وجود قانونی بودن درخواستش، به استناد یک اصل نانوشته مبنی بر اینکه «هیچ‌کس نمی‌تواند از عمل شریرانه‌ای که مرتکب شده، سود ببرد»؛ از ارث محروم کرد (تروپه، ۱۳۹۵: ۹۶).

به هر حال، از استقراء در این موارد می‌توان به این نتیجه رسید که قانون‌گذار و دکترین به پاس اخلاق و انصاف مسئولیت شخص دارای سوءنیت را بیشتر از اشخاص با حُسن‌نیت دانسته‌اند یا به‌نحوی با نیت بد، مقابله کرده‌اند.

در رابطه با دلیل اخلاقی، یکی از محققان می‌نویسد: «ناگفته نماند چنانچه مبنای ضررهای غیرمستقیم، بنیادهای اخلاقی باشد، ضررهای متعاقب را درصورتی می‌توان به‌عهده فاعل زیان گذارد که

---

1. Preventative
2. Deterrent
3 . Fleming v. Spracklin (1922)
4. Rookes v. Barnard (1921)

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

وی سوءنیت داشته باشد؛ زیرا اخلاق کسی را که حُسن‌نیت دارد، مورد سرزنش قرار نمی‌دهد. بنابراین، توسعه بدون حد و حصر ضررهای غیرمستقیم با مبانی اخلاقی در تعارض است» (زمانی، ۱۳۹۹: ۱۱۵).

ریپر نیز در کتاب قاعده اخلاقی در تعهدات مدنی[1] می‌نویسد: «حقوق در فنی‌ترین قسمتش یعنی تعهدات، تحت نفوذ و سیطره قانون اخلاق است ... اینکه بگوئیم برای تقصیری کوچک و قابل‌اغماض که زیانی جزئی و پیش‌بینی‌پذیر به‌دنبال دارد، خطاکار باید مسئول تمامی نتایج مستقیم عمل خود حتی نتایج نامنتظر و وخیم باشد با اندیشه‌های جاری درباره عدالت و اخلاق سازگار نیست ...» (زمانی، ۱۳۹۹: ۱۱۳ و ۱۱۵). این گفته ریپر، برخی قوانین راجع‌به تخفیف خسارت درصورت تقصیر قابل‌اغماض را به ذهن تداعی می‌کند؛ برای مثال، بند ۲ ماده ۴ قانون مسئولیت مدنی که در رابطه با یکی از موارد تخفیف خسارت توسط دادگاه می‌باشد، می‌گوید: «هر گاه وقوع خسارت ناشی از غفلتی بود که عرفاً قابل اغماض باشد ...» علاوه‌بر این، بند ۱ ماده ۴۳ قانون تعهدات سوئیس که بند ۲ ماده ۴ قانون مسئولیت مدنی ایران با اندکی تغییر از آن الهام گرفته است؛ مقرر می‌دارد: «درصورتی‌که ایراد خسارت، نه عمدی و نه بر اثر غفلت یا بی‌احتیاطی شدید، و جبران آن موجب عسرت بدهکار شود، قاضی می‌تواند آن را به‌طور منصفانه تقلیل دهد» (واحدی، ۱۳۹۲: ۲۳).

همچنین، طبق ماده ۱۷۴۲ قانون مدنی و تجاری آرژانتین؛ قاضی هنگام تعیین غرامت می‌تواند درصورت عادلانه بودن آن با توجه به دارایی بدهکار، وضعیت شخصی زیان‌دیده و شرایط واقعه میزان خسارت را تخفیف دهد، مگر اینکه خوانده مرتکب تقلب یا دارای سوءنیت باشد.

مبانی این مقررات را باید انصاف و اخلاق دانست که اقتضا می‌کند در میزان خسارت قابل‌جبران، شدت تقصیر لحاظ شود (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۵: ۲۶۶). از این مبانی و همچنین بنای عقلا و عرف باید در تشدید مسئولیت نیز استفاده کرد و درنتیجه، خسارت‌های غیرمستقیم را نیز قابل‌جبران دانست. این دیدگاه به تحقق اهداف مسئولیت مدنی ازجمله اصل جبران کامل خسارت، بازدارندگی خاص، تحقق عدالت اصلاحی، تنبیه عامل زیان و ... کمک می‌کند (ر.ک: تنک، ۱۳۹۸: ۱۶۳-۱۹۳؛ بادینی، ۱۳۹۴: ۳۱۷-۳۸۱). علاوه‌بر این، فرض قانونی مستقیم بودن نتایج غیرمستقیم نیز خالی از قوت نیست.

نتیجه‌گیری

در دعوای مسئولیت مدنی، هرگاه سوءنیت خوانده اثبات شد، بنای عقلا، اخلاق و انصاف ایجاب می‌کند که بر خوانده سخت‌گیری شود. بر این مبنا، خوانده باید بار خسارت‌های پیش‌بینی نشده را نیز به دوش بکشد. این امر با مبنای شرط لزوم قابلیت پیش‌بینی ضرر که عقل و انصاف

1 . La règle morale dans les obligations civiles

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

است، نیز منافاتی ندارد و همچنین مادامی‌که شخص ثالثی نسبت به خسارات غیرمستقیم وارده بر خواهان، مسئولیت نداشته باشد، خوانده باید این خسارت‌ها را نیز جبران کند. از این نتایج برمی‌آید که سوءنیت خوانده، استثنایی بر شرط قابل پیش‌بینی بودن ضرر و مستقیم بودن آن است. با وجود این، به‌نظر می‌رسد شخصی که با سوءنیت در مقام اضرار به دیگران برمی‌آید، باید نسبت به نتایجی که عادتاً قابل پیش‌بینی نیستند ولی به‌نحوی با فعل زیان‌بار او ارتباط دارند، عالم و قاصد دانست. بنابراین، با این ضابطه شخصی مفروض، نمی‌توان گفت که سوءنیت خوانده استثنایی بر شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر است. علاوه‌بر این، از آنجا که ضابطه مستقیم بودن ضرر، عرف است، در ارزیابی مذکور عرف نسبت به شخص با سوءنیت سخت‌گیری بیشتری روا می‌داند. بنابراین، طبق این ضابطه خسارات به ظاهر غیرمستقیم و مرتبط با فعل زیان‌بار را می‌توان مستقیم دانست و فرض را بر این گذاشت که خوانده، آن ضررها را نیز قصد کرده است. با این استدلال و همچنین عقل سلیم که در رابطه با قاعده «نتایج عمدی هیچ‌گاه دور نیستند» در کامن‌لا توسط برخی نویسندگان مطرح شده است، می‌توان این قاعده را موافق شرط مستقیم بودن خسارت دانست و از ادعای استثنا بر آن شرط دست کشید. به‌نظر می‌رسد این نتایج در حقوق ایران هم در مسئولیت ناشی از نقض قرارداد و هم در مسئولیت خارج از قرارداد قابل‌پذیرش بوده و با اصل جبران کامل خسارت که هدف اصلی مسئولیت مدنی به‌شمار می‌رود نیز سازگار و وسیله‌ای برای تحقق این هدف و آرمان است.

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

منابع

الف) فارسی

- اسماعیلی، محسن (۱۳۷۷)، **نظریه خسارت**، چاپ اول، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- اسلامی فارسانی، علی (۱۳۹۴)، **نقش انصاف در مسئولیت مدنی**، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- امیری قائم مقام، عبد المجید (۱۳۸۵)، **حقوق تعهدات**، جلد اول، چاپ سوم، تهران: میزان.
- بادینی، حسن (۱۳۹۴)، **فلسفه مسئولیت مدنی**، چاپ سوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بارگاهی، محمد رضا (۱۳۷۶)، **حقوق تطبیقی**، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی تهران- جنوب.
- بابایی، ایرج (۱۳۹۷)، **حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد**، چاپ دوم، تهران: میزان.
- باریکلو، علیرضا (۱۳۸۹)، **مسئولیت مدنی**، چاپ سوم، تهران: میزان.
- تروپه، میشل (۱۳۹۵)، **فلسفه حقوق**، مترجم: مرتضی کلانتریان، چاپ سوم، تهران: نشر آگه.
- تنک، آندره (۱۳۹۸)، **مبانی و اصول مسئولیت مدنی از دیدگاه حقوق تطبیقی**، مترجمان: سید حسین صفایی و سید احسان حسینی، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۹۱)، **مجموعه محشی قانون مدنی**، چاپ چهارم، تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۹۵)، الفارق، جلد دوم، چاپ سوم، تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۴۰۰)، **ترمینولوژی حقوق**، چاپ سی و سوم، تهران: گنج دانش.
- چامالاس، مارتا و جنیفر ریگینز (۱۳۹۹)، **ارزیابی زیان؛ نگاهی نو به تأثیر جنسیت و نژاد بر حقوق مسئولیت مدنی**، مترجمان: عباس شکاری، عاطفی آجری آیسک و افروز صمدی، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- حیاتی، علی‌عباس (۱۳۹۲)، **مسئولیت مدنی**، چاپ اول، تهران: میزان.
- حکمت‌نیا، محمود (۱۳۸۶)، **مسئولیت مدنی در فقه امامیه**، چاپ اول، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- حسینی‌نژاد، حسینقلی (۱۳۸۹)، **مسئولیت مدنی**، چاپ اول، تهران: مجد.
- دیلمی، احمد (۱۳۸۹)، **حسن نیت در مسئولیت مدنی**، چاپ اول، تهران: میزان.
- دل وِکیو، جرج (۱۳۸۰)، **فلسفه حقوق**، مترجم: جواد واحدی،چاپ اول، تهران: میزان.
- ریپر، ژرژ (۱۴۰۰)، **نیروهای پدیدآورنده حقوق**، مترجم: رضا شکوهی زاده، چاپ دوم، تهران: مجد.
- زمانی، مجتبی (۱۳۹۹)، **ضرر غیرمستقیم در حقوق ایران و انگلیس**، چاپ اول، تهران: انتشارات دادبخش.
- ژوردن، پاتریس (۱۳۹۴)، **اصول مسئولیت مدنی**، ترجمه و تحقیق: مجید ادیب، چاپ چهارم، تهران: میزان.
- سنهوری، احمد (۱۳۹۰ الف)، **الوسیط فی شرح القانون المدنی (دوره تعهدات: ضمان قهری- مسئولیت مدنی)**، مترجمان: سید مهدی دادمرزی و محمدحسین دانش‌کیا، جلد دوم، چاپ دوم، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- سنهوری، احمد (۱۳۹۰ ب)، **الوسیط فی شرح القانون المدنی (دوره تعهدات: قواعد عمومی قراردادها)**، مترجمان: سید مهدی دادمرزی و محمد حسین دانش‌کیا، جلد اول، چاپ دوم، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- شهیدی، مهدی (۱۳۹۱)، **حقوق مدنی: آثار قراردادها و تعهدات**، جلد سوم، چاپ پنجم، تهران: مجد.
- طهرانی (کاتوزیان)، محمد علی (۱۳۹۰)، **فرهنگ کاتوزیان**، تهران: دادگستر، چاپ چهارم.
- صفایی، سیدحسین و همکاران (۱۳۹۹)، **حقوق بیع بین‌المللی**، چاپ نهم، تهران: دانشگاه تهران.
- صفایی، سیدحسین و حبیب الله رحیمی (۱۳۹۷)، **مسئولیت مدنی تطبیقی**، چاپ اول، تهران: شهر دانش.

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

- صفایی، سیدحسین و حبیب‌الله رحیمی (۱۳۹۵)، **مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)**، چاپ نهم، تهران: سمت.
- صفری، محسن و مهدی صفریان (۱۳۹۶)، «قاعده جمجمه پوست تخم مرغی در حقوق انگلستان و ایران»، **مجله حقوق خصوصی**، سال چهاردهم، شماره اول.
- غمامی، مجید (۱۳۸۸)، **قابلیت پیش بینی ضرر در مسئولیت مدنی**، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۳)، **فلسفه حقوق: منابع حقوق**، جلد دوم، چاپ پنجم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۲) «ب»، **قواعد عمومی قراردادها**، جلد چهارم، چاپ هفتم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۲) «الف»، **الزامهای خارج از قرارداد: مسئولیت مدنی**، جلد اول، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- میرشکاری، عباس و افروز صمدی (۱۳۹۵)، **اصول اروپایی حقوق مسئولیت مدنی**، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- نوری، محمد علی (۱۳۹۲)، **قانون مدنی مصر**، چاپ دوم، تهران: گنج دانش.
- واحدی، جواد (۱۳۹۲)، **قانون تعهدات سوئیس**، چاپ دوم، تهران: میزان.
- یزدانیان، علیرضا (۱۳۹۷)، **حقوق تعهدات: قواعد عمومی مسئولیت مدنی**، جلد اول، چاپ دوم، تهران: میزان.

ب) منابع عربی

- تسخیری، محمدعلی (۱۴۳۱ق)، **القواعد الأصولية و الفقهية**، تهران: جلد سوم، بی‌چا: المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الاسلامية.
- حلّی، مقداد بن عبد اللّه سیوری (۱۴۰۴)، **التنقيح الرائع لمختصر الشرائع**، جلد چهارم، چاپ اول، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی.
- خویی، سید ابو القاسم موسوی (بی‌تا)، **مصباح الفقاهة**، مقرر: محمد علی توحیدی، جلد اول، بی‌چا: بی‌نا.
- نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴)، **جواهر الكلام فی شرح شرايع الاسلام**، جلد سی و هفتم، چاپ هفتم، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- منصورآبادی، عباس؛ کونانی، سلمان (۱۳۸۹)، «بستر مجازات‌های جامعه‌مدار؛ با تأکید بر رویکرد سیاست جنایی ایران»، **فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم**، سال پنجم، شماره پانزدهم: صفحات ۳۲-۷.

ج) انگلیسی

- Black, H. C (1968), **Black's law dictionary**, 4th Ed, U.S.A: West Publishing Co.
- Cook, John (2001), **Law of Tort**, fifth edition, London: Great Britain.
- David, René (1935), »measure of Damages in the French Law of Contract«, Journal of Comparative Legislation and International Law, Vol. 17, No. 1, pp. 61-72.
- Ferrari, Franco (1993), «Comparative Ruminations on the Foreseeability of Damages in Contract Law», **Louisiana Law Review**, Vol. 53, No. 4, pp. 1257-1269.
- Fleming, John G (1985), **an introduction to the law of torts**, London: University Press, Oxford.
- Garner, Brayan A (2001), **Black's law dictionary**, 4th Ed, U.S.A: West Publishing Co.

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]

- Good hart, Arthur L (1967), «The Brief Life Story of the Direct Consequence Rule in English Tort Law», **Virginia Law Review**, Vol. 53, No. 4, pp. 857-869.
- Goldberg, John C (2006), «Two Conceptions of Tort Damages: Fair v. Full Compensation», **DePaul Law Review**, Vol. 55, No. 06-11, pp. 435-468.
- Hawley, Donna Lea (1980), «Punitive and Aggravated Damages in Canada», **Alberta Law Review**, Vol. XVIII, NO. 3, PP. 485- 508.
- Harrison, Jeffrey L, (2018), «Spite: Legal and Social Implications», **UF Law Scholarship Repository,** Vol. 22, Issue 3, pp. 991-1026.
- Le Tourneau, Philippe (1972), **la responsabilité civil**, Tom 1. Paris: Dalloz.
- Murphy, John (2019), «Malice as an Ingredient of Tort Liability», **the Cambridge Law Journal**, Vol. 78, Issue 2.
- Ounapuu, Albert (2008), «Abolition or reform: the future for directness as a requirement of trespass in Australia», Monash **University Law Review**, Vol. 34, No. 1, pp. 103-115.
- Smith, Jeremiah (1912), «Legal Cause in Actions of Tort», **Harvard Law Review**, Vol. 25, No. 3, PP. 303-327.
- Winfield, P. H (1950), **Law of tort**, 5 Ed, London: Sweet & Maxwell.
- Wijck, Peter Van & Winters. Jan Kees (2001), «The Principle of Full Compensation in Tort Law, European Journal of Law and Economics», **European Journal of Law and Economics**, Vol. 11. No. , PP. 319-332.

[Downloaded from jlviews2.ujsas.ac.ir on 2026-01-31]